

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

ОСТАП ВИШНЯ ПІД НАГЛЯДОМ ДПУ В 1920-х РОКАХ

Мета статті. Остап Вишня — одна зі знакових постатей українського Розстріляного відродження — працював у державних структурах УНР від початку 1920-х років, тому постійно був у центрі уваги радянських каральних органів. Про арешт письменника та десятирічне ув'язнення є багато досліджень. Репресії проти сатирика були наслідком його попередньої діяльності та спостереження ДПУ в 1920-х роках. Мета статті — показати форми і методи стеження радянських спецслужб за відомим письменником та рівень їх проникнення до середовища гуманітаріїв у 1920-х роках, а також прослідкувати коло спілкування письменника, яке цікавило радянські спецоргани. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Використано спеціальні історичні методи: біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. **Наукова новизна** дослідження полягає в показі форм і методів стеження за відомим письменником радянськими каральними органами. На цьому тлі висвітлено основні події життя сатирика, які цікавили Державне політичне управління, та рівень проникнення репресивної системи в середовище гуманітаріїв у 1920-х роках. Зокрема, ідеться про участь письменника в громадському житті радянського Харкова, зв'язки з українськими емігрантами та діячами УНР, із гуманітаріями Середньої Азії. **Висновки.** Остап Вишня спочатку цікавив спеціальні органи, тому що був зв'язаний з Українською партією соціалістів-революціонерів та працював в установах Української Народної Республіки, згодом — як самодостатній і впливовий в українських колах суб'єкт. За Остапом Вишнею слідкувало в 1920-х роках, як це випливає із документів, не менше одинадцять секретних співробітників (сексотів) та два, псевдо яких не встановлено. Безперечно, матеріали, зібрані ДПУ про Остапа Вишню в 1920-х роках, стали основою для його цькування, а потім і арешту та засудження в 1930-х роках.

Ключові слова: Остап Вишня, каральні органи, українська гуманітарна інтелігенція, 1920-ті роки.

Остап Вишня — відомий представник Розстріляного відродження. Він прожив життя, сповнене випробувань, і став популярним літератором-сатириком. Про його десятирічне ув'язнення відомо. Причиною була попередня діяльність Остапа Вишні в добу Української революції і в 1920-х роках. На прикладі дуже популярного письменника можна побачити, як більшовицький режим намагався, ще не вдаючись до масових репресій, контролювати середовище літераторів, загалом гуманітарної інтелігенції. А також це давало змогу збирати компрометуючі матеріали для майбутніх репресій, щоб змінити парадигму культурного розвитку радянської України.

Період перебування письменника в таборах вивчено досить докладно, опубліковані документи та численні дослідження з цієї тематики [4]. Але не часто у фокусі уваги дослідників перебували 1920-ті роки. Варто згадати статтю О. Гриценка, у якій показані роль і місце Остапа Вишні в літературному та громадському житті радянської України 1920-х років. Дослідник згадує про стеження за письменником у той період [2, с. 142]. Утім, ще не вивченим залишається процес «розробки» каральними органами відомого сатирика і методи стеження за середовищем інтелектуалів того часу.

Основними джерелами нашої студії є справа-формуляр Остапа Вишні 1920-х — початку 1930-х років, опублікована Сергієм Гальченком ¹. Матеріали в ній викладено в хронологічному порядку, що полегшує дослідницьку роботу. Ця публікація дає змогу показати, що цькування режимом письменника почалося від 1927 р. Із неї випливає, що тематика розмов письменника з оточенням чітко корелювалася з подіями в літературно-мистецькому середовищі УСРР. Також було використано матеріали архівно-кримінальної справи письменника 1933–1934 рр. ², яка зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Ці документи показують, як використано для репресування письменника зібрані за 1920-ті роки матеріали спецслужб. Хоч, зауважимо, що в справах такого типу частину документів переважно вилучали, і, мабуть, справа Остапа Вишні не була винятком. Важливий комплекс джерел становлять опубліковані Василем Даниленком інформаційні зведення Секретного відділу ДПУ УСРР за 1927–1929 рр. ³ Вони

¹ Остап Вишня. Невеселе життя: документальна біохроніка / упоряд., вступ. ст. та прим. С. А. Гальченка ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків : Фоліо, 2020. 784 с. (Цитуючи за цим джерелом, зберігаємо напис оригіналу. — О. Б.).

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44228.

дають змогу простежити, які найважливіші відомості про письменника, зібрані сексотами, потрапляли в узагальнені матеріали каральних органів.

Метою дослідження є показ форм і методів стеження радянських спецслужб за відомим письменником та рівень їх проникнення до середовища гуманітаріїв у 1920-х роках. Також важливо прослідкувати коло спілкування письменника, яке цікавило радянські спецоргани.

1920-ті роки, роки Червоного ренесансу чи українського радянського відродження як суспільство, так і частина істориків сприймають як час відносно вільного розвитку української культури в умовах радянського політичного режиму. Утім, у цей період уже були всі ознаки ідеологічного і політичного тиску на українську інтелігенцію. Важливим складником політики радянського режиму став контроль середовища гуманітаріїв. Яскравим прикладом цього є доля Остапа Вишні в 1920-ті роки. Стеження і «розробка» письменника з боку каральних органів мали причини: його діяльність у добу Української революції, хоч він і поєднував у своїй позиції лояльність до радянської влади та український патріотизм. Не випадково в документах спецслужб його названо відомим «змінювільцем». Випадок Остапа Вишні був, на нашу думку, типовим. Адже радянська каральна система вела спостереження й агентурні розробки за більшістю помітних і впливових українських гуманітаріїв, за кращими представниками літературно-мистецьких кіл. Зокрема серед літераторів назвемо Миколу Хвильового, Миколу Бажана, Олександра Довженка та багатьох інших. Але якщо на Миколу Хвильового справа-формуляр з повідомленнями сексотів була заведена 1927 р. у зв'язку з його літературно-громадською діяльністю [5], то Остап Вишня зацікавив ДПУ участю в органах УНР, а лише згодом вже як відомий літератор.

У цьому контексті варто згадати й справа-формуляр на Миколу Бажана, який цікавив каральні органи тривалий час (23 роки — із 1929 до 1952 р.) зв'язками в літературному середовищі, поглядами та біографією членів родини ⁴. Їх обох єднає і вимушена співпраця з радянськими спецорганами, утім, «нерезультативна».

³ Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. 756 с.

⁴ Шевцова С. Архіви КГБ: академік Бажан очима донощиків. URL: <https://web.archive.org/web/20200808204500/https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2505348-arhivi-kgb-akademik-bazan-ocima-donosikiv.html>

У спогадах двоюрідного брата письменника Миколи Балаша бачимо яскраву картину життя молодого Остапа Вишні (що на той час мав псевдонім П. Грунський) у 1920-х роках. Оповідач стверджує, що «українцем він став уже після “Мартовської” революції, коли побачив, що вже боятись за кусок хліба нема чого і за це його карати не будуть»⁵. Він відвідував засідання Української Центральної Ради, був вільним слухачем Українського народного університету в Києві, працював у медичних органах Міністерства шляхів УНР. М. Балаш також описав трус і арешт Остапа Вишні 13 жовтня 1920 р. Чекісти нічого компрометуючого в них (а брати мешкали разом) не знайшли, відібрали речі й заарештували. Пробувши під арештом спочатку в Києві, а потім у Харкові, вони пережили «три ночі большевицьких розстрілів»⁶. Уже 3 березня 1921 р. братів відпустили з в'язниці. Павло Губенко залишився після цього в Харкові і став письменником Остапом Вишнею, а М. Балаш виїхав за кордон.

Відповідно до постанови особливої наради ВУНК від 24 березня 1921 р. Павло Губенко був направлений у розпорядження редакції газети «Вісті», оскільки звідти отримав запрошення працювати як перекладач на українську мову⁷. Відомо також, що звільненню письменника-початківця сприяв В. Еллан-Блакитний, який намагався зібрати в Харкові українські літературні сили [3, с. 166].

Із Харкова Остап Вишня не міг виїхати, оскільки амністії на нього не поширювалися⁸. Тому зрозуміло, чому був встановлений нагляд за «неблагонадійним» письменником. Саме орієнтовно 1922 р. датується перша інформаційна довідка зі справи-формуляра Остапа Вишні. Там вкралася помилка, як це нерідко було в таких документах, — місцем його народження вказана Тамбовська, а не Полтавська губернія. Є відомості про родину і місце проживання⁹.

23-м грудня 1922 р. датовано донесення секретного співробітника «Зінгера», яке показує коло контактів і П. Губенка, і секста. Відразу зазначимо, що встановлення осіб сексотів навколо Остапа Вишні є темою окремого дослідження. У донесенні наводяться слова І. Лизанівського про те, що письменник «не проходив» за процесом УПСР. Також згадано В. Голубовича та інших діячів Української революції. Із цього можна зробити висновок, що каральні органи цікавились Остапом Вишнею у зв'язку з цим відо-

⁵ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 38.

⁶ Там само. С. 38–39.

⁷ Там само. С. 50.

⁸ Там само. С. 38–40.

⁹ Там само. С. 42.

ним політичним процесом. Також згадано їхнє спільне святкування Нового 1923 р. У донесенні за січень-лютий 1923 р. показано коло спілкування письменника, обставини зустрічей і навіть час перебування в гостях (наприклад, візит П. Губенка до І. Лизанівського), а також теми і тон розмов — за припущенням сексота, тихо вони говорили на політичні теми. Зокрема, йому вдалося почути прізвища М. Заньковецької, Ю. Яновського, Є. Петрушевича, Є Коновальця, згадувалась Українська Центральна Рада та ін.¹⁰

У довідці 1923 р. вказано, що П. Губенка притягували до відповідальності за звинуваченням у «петлюрівщині». Пізніша довідка від 16 серпня 1924 р., зроблена за окремим завданням, уже ширша і має відомості про родину¹¹. Із донесення 1924 р. невстановленого агента до уповноваженого КРВ (контррозвідувального відділу, російською — КРО) ДПУ УСРР Євгенєва дізнаємось, що він говорив з Остапом Вишнею, і той згадав М. Балаша, який проживав за кордоном. Письменник обурювався «провокаційною роботою» останнього. Листи й відозви «контрреволюційного змісту в той час, як тут в Радянській Україні суспільство українське змінило своє відношення до Радвлади й стало до роботи»¹². Остап Вишня згадав Коцюбієнко, яка була заарештована ДПУ через провокативні листи Миколи Балаша. Також згадав про лист двоюрідного брата із фотокарткою «для ДПУ». На що письменник відповів йому з лайкою: мабуть, хотів, «щоб я побував ще в ДПУ»¹³. Із наведеного вище можна зрозуміти, що сатирик відчував провокативність розмови і говорив так, щоб не зашкодити собі й знайомим.

Компрометуючою була й інформація, яка стосувалася спогадів Остапа Вишні про кам'янецький період УНР. Сексот так передає слова Остапа Вишні: «Які ми були близорукі і дурні, що в той час вірили в других — проводарів, що вони здібні утворити держави й керувати українським людом, що все це йому здається як сон, що все це було в дитячі роки, якимось аж соромно згадати, а меж тим там закордоном ще є такі дурні, що вірять в свій державний розум...»¹⁴ Можна додати, що, можливо, письменник так і думав, поступово стаючи «радянською» людиною і мав певне розчарування в лідерах Української революції. Із цього документа видно, що сатирик мав відомості від української політичної еміграції в Європі. Спеціально

¹⁰ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 45–46.

¹¹ Там само. С. 50–51.

¹² Там само. С. 52.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

для каральних органів Остап Вишня сказав, що збирався поїхати за кордон до Праги і відвідати М. Балаша та «спеціально виляється»¹⁵.

Для визначення цілей і методів спецслужб щодо Остапа Вишні велике значення має витяг із довідки на П. Губенка 1925 р. Ось запитання, які цікавили каральні органи, та відповіді на них: 1) де працює і стосунки зі співробітниками («с сотрудниками обращается хорошо») — тобто у цьому середовищі були інформатори; 2) зв'язки з діячами української влади — має зв'язок із діячами Української Центральної Ради (В. Голубович та ін.); 3) кого намагається підтримувати — за протекцією до нього звертались особи «далеко стоящие от Соввласти»; 4) особисте життя — багато проводить часу з артисткою Держдрами В. Маслюченко; 5) зв'язки поза Харковом — добре зв'язаний з «провінцією»¹⁶. Це показує, що письменником зацікавились і, з огляду на його зростаючу літературну й громадську вагу, готували про нього всебічну інформацію.

28 березня 1925 р. каральним органам дали завдання: встановити постійне спостереження за Остапом Вишнею «с целью освещения его политфизиономии в настоящее время»¹⁷. Меморандум від 26 березня 1926 р. показує, що це стеження відбувалось і під час поїздки до Москви у справах Держдрами разом із Гнатом Юрою та ін. представниками УСРР. Окремо зазначено, що П. Губенко — колишній український есер і лояльно ставиться до радянської влади та картає себе за «минулу участь у петлюрівському рухові». І це, на нашу думку, відповідає дійсності, оскільки процес «радянзації» українських гуманітаріїв, прийняття ними більшовицької дійсності прискорився в часи «українізації». На той час компрометуючих відомостей на нього в каральних органів не було. Але спостереження тривало та й підпис під документом високопоставленого начальника секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанина говорить про те, що постаті письменника надавали великого значення.

Із наглядової справи ми бачимо, що за письменником спостерігав, серед інших, сексот «Жук». 27 березня 1926 р. він повідомляв про «петлюрівське» минуле сміхотворця і його відстороненість від громадського життя. І хоч в українських колах його не було видно, але як компрометуючий факт було згадано, що він до 1922 р. матеріально підтримував автокефальну церкву¹⁸.

¹⁵ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 52.

¹⁶ Там само. С. 54.

¹⁷ Там само. С. 56.

¹⁸ Там само. С. 55.

Цікавилось письменником розвідувальне управління секретного відділу ДПУ й у наступні роки. Інформація від 1 квітня 1927 р. вказує на зміну місця проживання (з Великої Гончарівської, 12 на Сумську, 130) та шлюбного статусу (розлучився з Оленою Петрівною Губенко і одружився вдруге)¹⁹.

За письменником спостерігав у 1927 р. сексот «Пожилой» — доповідав про плановані публічні лекції і запрошення в Одесу Остапа Вишні і Павла Тичини та відправку книжок у села. Також про книжки подав інформацію сексот «Ернест» 25 серпня 1927 р. Він зауважив про «величезну дружбу» з Д. Яворницьким і надсилання книг із дружніми підписами. Також доповідав, що йому вдалося витягнути з письменника судження про міжнародні справи, зокрема про те, чи Чемберлен хоче «піти війною на нас», що було відвертою провокацією. І письменник, розуміючи небезпеку, мабуть, уже відчувачаючи стеження, ухилився від відповіді. Цікавим є місце збору інформації — «на порогах — 12/VI — 27 г.»²⁰. Ці події засвідчують, що в другій половині 1920-х років Остап Вишня поступово розгорнув громадську діяльність та відчував стеження за собою.

Сексот «Ернест» дуже уважно «супроводжував» контакти Остапа Вишні з представниками української громади з Самарканда. 16 вересня 1927 р. він повідомляв про прохання українців до сатирика написати фейлетон про погане ставлення росіян до українців Самарканда. «Ернест» підкреслив в інформації відповідь письменника: «Бо каже: ми знаємо російську політику до нас»²¹. Інженер-українець із Самарканда, який і представляв цю українську діаспору, на прохання Остапа Вишні мав надіслати інформацію про стан української освіти в Самарканді і ставлення до цього росіян. Письменник переконував їх у тому, що його сатира буде дієвою і допоможе розв'язати проблеми діаспори.

Загалом до Остапа Вишні в 1920-х роках зверталось по допомогу в приватних чи громадських справах багато українців. Він часто клопотався про них перед головою ВУЦВК Г. Петровським та іншими високопосадовцями²².

¹⁹ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 68–69.

²⁰ Там само. С. 69.

²¹ Там само. С. 75.

²² Лаврінченко Ю. Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей / упоряд., передм., післямова Ю. Лаврінченка ; післямова Є. Сверстюка. Київ : Смолоскип, 2004. С. 617.

Із документів справи Остапа Вишні видно, що громадське життя українських гуманітаріїв перебувало під пильним наглядом спецслужб. Сексот під псевдо «Общественник» 15 січня 1928 р. повідомляв про участь Остапа Вишні у вечорі, організованому Товариством імені М. Леонтовича. Його виступ заімпонував глядачам. Але відомому режисеру й актору В. Васильку не сподобалася музична частина — «малоросійщина». Про цей же вечір доповідав і сексот «Молдаванка» й теж підтвердив, що на частину публіки справила погане враження малоросійщина в музичній частині. Агент «Тихий» також доповідав про згаданий вечір, але вже про враження самого Остапа Вишні — йому, начебто, не сподобалася публіка — буржуазна, а не пролетарська²³. Звернімо увагу на те, що за літературно-музичним вечором, здавалось би, аполітичним заходом, спостерігало щонайменше три агенти!

За кілька днів, 20 січня 1928 р., сексот «Тичина» (!) доповідав, що українські письменники і кооператори планували створити «Кооперативне видавництво Жовтень», до правління якого мав входити і Остап Вишня. Воно мало замінити раніше опозиційне видавництво «Рух», яке перетворилося в «клеветів ДПУ»²⁴. Бачимо, якого значення надавали українські літератори видавничій справі, і тому ці процеси намагалася відстежувати більшовицька система.

Пізніше від сексота «Тичини» надійшло ще кілька повідомлень до каральних органів, зокрема, 25 січня 1928 р. він інформував, що Остап Вишня негативно відгукувався про те, що українців грабують як «сидорову козу. На Дніпробуд не пускають ні одного робітника-українця. Створюють російські колонії — російські фабрично-заводські центри в серці України. У питанні хлібозаготівель нас тренують як негрів»²⁵. А вилучення на Херсонщині хліба могло призвести, на його думку, до голоду. Вважаємо, що цей фрагмент із документів справи-формуляра відображає реальні зміни у світогляді Остапа Вишні, який все більше переконувався в злочинності більшовицького режиму, що пізніше й стало причиною ув'язнення письменника. Важливою була його позиція щодо колонізації України радянського часу. Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 4/66 за 21–28 січня 1928 р. дізнаємося, що такі відомості потрапили в цей узагальнений документ²⁶.

²³ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 75.

²⁴ Там само. С. 76.

²⁵ Там само. С. 77.

²⁶ Українська інтелігенція і влада... С. 264.

Особливо пильний агент «Літератор» 28 квітня 1928 р. в донесенні говорив, що в Миколи Хвильового, який повернувся з-за кордону, збиралася «та ж публіка». Серед них й Остап Вишня. Агент, щоправда, визнав, що йому не вдалося встановити, хто ночував у письменника²⁷. Очевидно, що письменницьке середовище намаглося приховати теми розмов від сторонніх.

Зведення ДПУ УСРР від 12 травня 1928 р. містить цікаві відомості про настрої колишніх членів розпущеної літературної організації ВАПЛІТЕ, яких зараховано до «правого флангу» українських письменників. Ваплітяни вважали, що відбувався тоді «нажим» на українську культуру, маючи на увазі критику і звинувачення на адресу «Народного Малахія» Миколи Куліша. Серед інших письменників згадано Остапа Вишню, «який бігає по місту, збираючи в “української громадськості” підписи під протестом “зажима”». Їм вже зібрано 150 підписів»²⁸. Цікаво, що такі факти здебільшого фіксували в документах спецслужб і старанно їх приховували.

Суттєві відомості надав спецорганам нестановлений секретний співробітник 1928 р.; ішлося про ставлення письменника до радянсько-польських відносин. У редакції «Вістей» Остап Вишня, не криючись і, мабуть, довіряючи людям, при яких була розмова, говорив про можливу інтервенцію польського війська і позитивні земельні реформи в українських землях. Також він обурювався помилками в національній політиці Л. Кагановича та більшовицької партії в Україні. В особистій бесіді Остап Вишня довірливо говорив сексоту (звісно, не знаючи про таку «роль» свого знайомого!) про неготовність Червоної армії до війни з Польщею. Високо він відгукувався і про повагу до Ю. Пілсудського в Польщі. Окремо зупинився на тому, що будувати соціалізм так, як у СРСР, не можна, а треба «виписувати» німецьких комуністів, які з «національним ухилом». Цікавим було його зауваження й про те, що райхспрезидента Німеччини Гінденбурга поважають, і в нього охорони менше, ніж у Г. Петровського. Сексот робив висновок, що такі судження в Остапа Вишні з'явилися після поїздки за кордон²⁹. Зазначимо, що редакція «Вістей» як місце концентрації літературно-мистецьких сил Харкова була під пильною увагою сексотів. Це ж можна сказати і про редакції інших журналів та газет. Зокрема, редакція київської «Нової громади» під керівництвом Олекси Варавки також була центром зі-

²⁷ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 77.

²⁸ Там само. С. 78.

²⁹ Там само. С. 83-84.

брань літераторів. Але за щасливим збігом обставин про доноси сексотів стало відомо київській літературній молоді, яка обговорювала політичні теми в редакції, і вони негайно припинили зібрання [1, с. 277]. Хоч, на жаль, їм теж не вдалося уникнути репресій.

Остап Вишня з властивою йому самоіронією пропонував з власного досвіду найнадійніший спосіб потрапити за кордон: «Найпевніше: щоб поїхати за кордон, бажаю вам придбати харрошу язву в шлунку. Круглу» [6, с. 70–71]. Чи це не натяк на те, що інші шляхи були обмежені?

Закордонні враження Остапа Вишні відображені і в донесенні згаданого вище сексота «Тичини». У розмові з Панасом Івановичем Лебеденком³⁰ він вигукнув: «Яка чудова річ воля, знаєте, наш радянський союз — це в'язниця, а Європа — рай»³¹. Також довірливий письменник говорив про полки петлюрівців, що формуються на кордонах Польщі, про економічне зростання Європи. На що П. Лебеденко запитав: «І, побачивши це все, Ви будете бардом червоного пана». — «Що ж робить, така вже моя собача доля»³², — сумно відповів письменник. Про цей захват закордоном сатирика пише у спогадах і театральний діяч Йосип Гірняк, який згодом перебував разом з письменником у таборі: «Остап Вишня не міг заховати свого захоплення і подиву до всього навколо. На кожному кроці, у кожному місці, куди він вступав, вражала різниця між свободою і радянською дійсністю»³³.

У щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР № 40/102 30 вересня — 6 жовтня 1928 р. Остапові Вишні присвячено окремий підрозділ. Письменника названо «видним українським змінюхівцем»³⁴. Передано його розмову з колишнім еседем П. Лебеденком (фігурантом розробки «Меценати»). Сатирик ділився враженнями про поїздку за кордон 1928 р. (Австрія, Німеччина, Польща, Чехословаччина) з іншими українськими письменниками. Сексот повідомляв, що в публічних доповідях Остап Вишня говорить протилежне — висловлюючи вповні радянську позицію. «Аналітики» зі спецорганів зазначають у документі, що така поведінка характерна для тактики українських «змінюхівців»³⁵. На нашу

³⁰ Лебеденко Панас Іванович — кооператор, член УСДРП, діяч українсько-го автокефального руху.

³¹ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 84.

³² Там само. С. 85.

³³ Гірняк Й. Спогади. Нью-Йорк: Сучасність, 1982. С. 301.

³⁴ Українська інтелігенція і влада... С. 420.

³⁵ Там само.

думку, у свідомості письменника відбувся злам, і він змушений був приховувати свої справжні погляди, тільки зовні демонструючи лояльність до режиму.

Дещо комічною видається інформація відділення розвідки (!) для слідчого відділу про місце проживання письменника від 4 січня 1929 р.³⁶ — адже такі відомості можна було переглянути й у звичайному довіднику. У тижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР 4–10 листопада 1929 р. є теж окремий підрозділ про письменника — «Антирадянська агітація “Остапа Вишні”». Тут зафіксовано, що він стоїть на обліку «зміновіхівців». Якщо раніше письменник тримався нейтрально і висловлювався позитивно про владу, то на той час «поправів» і щоразу, коли трапляється нагода, здійснює «антирадянську агітацію, висловлює невдоволення національною політикою влади»³⁷.

Остап Вишня брав участь у відомій поїздки українських письменників 1929 р. до Москви й Ленінграда. Це було відображено в доповіді політичного контролю ДПУ. Під час банкету на честь української делегації в Народному комісаріаті закордонних справ він заявив, що потрібно всіх українців, які перебувають у Росії, повернути в Україну. У відповідь голова радянського РНК О. Риков запитав, чи й О. Шумського теж потрібно повернути? Письменник підтвердив, що і його³⁸. Бачимо, що Остап Вишня не досить добре орієнтувався, яка відповідь тоді задовольняла б тодішніх політиків.

7-м серпня 1929 р. датовано донесення сексота «Барин» про організаційну роботу сатирика. В агентурній довідці йшлося про те, що в Харкові є група митців під керівництвом Остапа Вишні і Анатолія Петрицького, яка, хоча і лояльна до радянської влади, але незадоволена окремими її заходами у сфері культури, і її члени хочуть взяти в свої руки їх організацію. За тиждень той самий агент детальніше доповідав про склад цієї групи і про те, що вона зосереджена на театральному житті й намагається впливати на добір артистів, просуваючи українців «творити політику»³⁹.

Про національне питання йдеться в донесенні того часу ще одного сексота «Корольова», який в розмові з Остапом Вишнею почув від письменника про те, що українському оперному співакові із Польщі Михайлу Голинському (він з 1926 р. виступав в УСРР і дружив із сатириком) відмовили в оплаті доларами. На це письмен-

³⁶ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 84.

³⁷ Українська інтелігенція і влада... С. 439–440.

³⁸ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 85.

³⁹ Там само. С. 92–93.

ник зауважив: «...Коли б “москалеві” треба було платити долярами, то СКРИПНИК чи ЛУНАЧАРСЬКИЙ гроші знайшли б, а для українця долярів немає»⁴⁰.

Уже після арешту в грудні 1933 р. Остапові Вишні каральні органи згадували політичні «хиби» 1920-х років — після повернення з-за кордону він брав участь у конференції УПСР під Харковом. Також бачимо, що результати спостереження за письменником є у справі за 1933–1934 рр. Слідчі закидали Остапові Вишні, зокрема, те, що він був «завербований М. Хвильовим у підпільну організацію і проводив контрреволюційну підривну діяльність»⁴¹. Очевидно, йшлося про згадані вище в донесеннях зустрічі літераторів у Миколи Хвильового.

Пізніші донесення в справі-формулярі письменника та інших документах спецслужб, у яких фігурує ім'я Остапа Вишні, уже стосуються іншого історичного етапу, який почався для українських гуманітаріїв у зв'язку з київськими арештами в справі СБУ (тому це предмет іншого дослідження).

Отже, Остап Вишня спочатку цікавив каральні органи як той, що зв'язаний з УПСР і діячами УНР. А потім — як самодостатній і впливовий у колах українських гуманітаріїв письменник. Широке коло спілкування Остапа Вишні й робило його цінним об'єктом спостереження для радянських спецорганів. Це передусім літературно-мистецьке середовище столичного Харкова, Києва та інших міст — редактори, працівники кіно, театру, художники, із якими Остап Вишня тісно співпрацював у творчих, громадських та особистих справах. Також через письменника особливо пильно стежили за українською діаспорою і в СРСР, і в Європі. Тому відстежували поїздки в Москву, у європейські країни. Фіксували не тільки контакти, а й теми розмов та враження, висловлені вже в УСРР.

За Остапом Вишнею в 1920-х роках стежили, як це випливає із документів, не менше 11 сексотів та ще два, псевдо яких не встановлено. Каральні органи намагалися контролювати всі сфери життя письменника. Безперечно, що матеріали, зібрані ДПУ про Остапа Вишню в 1920-х роках, стали основою для його цькування, а потім й арешту та засудження в 1930-х роках. Перспективним у подальшому є дослідження реальних осіб сексотів із оточення Остапа Вишні. Це можливо тільки із залученням великого комплексу справ-формулярів українських гуманітаріїв 1920–1930-х років, як

⁴⁰ Остап Вишня. Невеселе життя... С. 92–93.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 44228. Арк. 42.

це вдалося зробити С. Тримбачу щодо оточення О. Довженка та О. Юрковій стосовно академічного середовища Києва. Також важливим, але складним у різних аспектах (як це було, зокрема, із дружинами О. Довженка та В. Сосюри) є визначення того, хто з близького оточення сатирика доносив на нього.

1. Бонь О. І. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920-х років у его-документах письменника Олекси Варавви / О. І. Бонь // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – Київ, 2021. – Вип. 21. – С. 265–280. – <https://doi.org/10.15407/ub.21.265>
2. Гриценко О. А. Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король тиражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик» / О. А. Гриценко // Культурологічна думка. – Київ, 2019. – № 16. – С. 136–163. – <https://doi.org/10.37627/2311-9489-16-2019-2.136-163>
3. Мельників Р. Літературні 1920-ті. Постаті : (нариси, образки, етюди) / Ростислав Мельників. – Харків : Майдан, 2013. – 256 с.
4. Остап Вишня / ред.-упоряд. С. Гальченко. – Харків : Фоліо, 2018. – 476 с. – (Серія «Митці на прицілі»).
5. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / упоряд. Ю. Шаповал ; передм.: Ю. Шаповал, В. Панченко. – Київ : Темпора, 2009. – 296 с. : іл.
6. Справи двадцятих : український авангард в архівах комуністичних спецслужб / упоряд.: І. Подорванова, О. Ісаюк, В. Скальський ; наук. ред. Я. Цимбал. – Львів : СПІД ФО Кудла Г. Я., 2021. – 88 с. – Режим доступу: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Archive-Web.pdf>

REFERENCES

1. Bon, O. I. (2021). Humanitarna intelihentsiia radianskoho Kyieva 1920-kh rokiv u eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy [The humanitarian intelligentsia of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 21, 265-280. <https://doi.org/10.15407/ub.21.265> [In Ukrainian].
2. Hrytsenko, O. A. (2019). Ostap Vyshnia v ukrainiskii kulturi pamiati: "Korol tyrazhiv", "narodnyi humoryst", suspilna instytutsiia, znariaddia propahandy, "natsionalnyi muchenyk" [Ostap Vyshnia in Ukrainian culture of remembrance: "King of sales", "people's satirist", a public institution, a propaganda tool, "national martyr"]. *Kulturolohichna Dumka = The Culturology Ideas*, 16, 136-163. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-16-2019-2.136-163> [In Ukrainian].
3. Melnykiv, R. (2013). *Literaturni 1920-ti. Postati (Narysy, obrazky, etyudy) [Literary 1920s. Figures (Essays, images, sketches)]*. Kharkiv, Ukraine: Maidan. [In Ukrainian].
4. Halchenko, S. (Comp.). (2018). *Ostap Vyshnia (Seriiia "Myttsi na prytsili") [Ostap Vyshnia (The series "Artists in the sights")]*. Kharkiv, Ukraine: Folio. [In Ukrainian].

5. Shapoval, Yu. (Comp.). (2009). *Poliuvannia na "Valdshnepa". Rozsekrenchenyi Mykola Khvylovyi ["Woodcock hunting". Declassified Mykola Khvylovyi]*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
6. Podorvanova, I., Isaiuk, O., & Skalskyi, V. (Comps.). (2021). *Spravy dvadtsiatykh: Ukrainskyi avanhard v arkhivakh komunistychnykh spetssluzhb [Affairs of the twenties: The Ukrainian avant-garde in the archives of the communist special services]* (Ya. Tymbal (Ed.)). Lviv, Ukraine: SPD FO Kudla H. Ya. Retrieved from <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Archive-Web.pdf> [In Ukrainian].

Рукопис одержано 11.07.2022 р.

Oleksandr BON, Candidate of Sc. (History), Docent, Associate Professor of the Department of Ukrainian History, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Ostap Vyshnia under the DPU's surveillance in 1920s.

Purpose of the article. Ostap Vyshnia is one of the remarkable figures of Ukrainian "Shot Renaissance"; due to his work at the UNR authorities from the beginning of 1920s he was the object of surveillance for soviet punitive state bodies. Many works are devoted to the writer's arrest and 10 years imprisonment. These repressions against the satirists were committed by the punitive bodies due to his active role in UNR authorities from the beginning of 1920s. The objective of this article is to show the forms and methods of soviet intelligence services surveillance against the well-known writer and the extent of their penetration in the humanitarian community in 1920s. We also aimed at understanding the communication circle of the writer, which was of interest to the soviet intelligence agencies. **Methodology** is based on principles of scientific objectivity, systematism and historicism. The following historical methods were used: biographical, problem-thematical, micro historical, retrospective, prosopographical. **Scientific novelty** is based on reflection on the forms and methods of surveillance by the soviet punitive bodies over the known writers. Based on this, the main aspects of satirist's life that were of interest to punitive bodies are depicted, the depth of intrusion into humanitarians life is also analyzed. We analyze his participation in civil life of soviet Kharkiv, his contacts with Ukrainian emigrants, his contacts with Ukrainian humanitarians aside from Kharkiv, i.e. in Middle East. **Conclusions.** From the beginning, Ostap Vyshnia was of interest to punitive bodies as connected one to Ukrainian party of social-revolutionists and a worker of UNR authorities. Then, as a self-sufficient and person with influence. Ostap Vyshnia has been surveilled, as it derives from the documents, by at least eleven "special workers" and two additional ones that cannot be identified. Without a doubt, the documents collected by DPU about Ostap Vyshnia were the basis for his subsequent arrest in 1930s.

Key words: Ostap Vyshnia, punitive state bodies, Ukrainian humanitarian intellectuals, 1920s.